hogy a lapp 8. *kakce*, stb., állandó *a*-jával, nagyon oda illik a finn *kahdeksa* mellé, de sehogysem a lapp 2. *kuokte* (lp. S. *kuekte, kuökte, kuokte*, lp. F. *guoft*, lp. E. *kuökt)* mellé. Ebből az következik, hogy *kakce* s vele *okce* is kölcsönvétel a finnből.

Markovics Sándor.

(Vége következ.)

A GYMNASIUMI CLASSICUSOK.

II.

Plautus és Terentius.

A legujabb ministerialis gymnasiumi tanterv Plautus vagy Terentius egy vigjátékát szabja elé a hetedik osztály számára költői olvasmányul. Örömmel üdvözöljük e változtatást, mert igy alkalma van a tanárnak a római irodalom második, s a dráma tekintetében legjelentékenyebb korszakát nem száraz irodalomtörténeti előadás, hanem olvasmány alapján ismertetni meg a tanulókkal.

Plautus és Terentius már másutt is el van fogadva gymnasiumi olvasmányul, pl. Szászországban Terentius egy vigjátéka és Plautus Captivije meg Trinummusa, Zürichben Plautus Captivije, sőt a magyarhoni evangelikus gymnasiumok tanterve, az ugynevezett Vandrák-féle elaboratum is ajánlja a VIII. osztály számára — persze csak privát olvasmányként — Plautus és Terentius egy-egy vigjátékát. A Plautus és Terentiusra vonatkozó hazai irodalmat Bartal Antalnak „A classica philologiának és az összehasonlitó árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban" czimü munkájából ismerjük. Az ott található Plautus és Terentiusra vonatkozó adatokat Ponori Thewrewk Emil szives közlése folytán a következőkkel toldhatjuk meg: 1) Plautus Menaechmije, forditotta Dugonics András, kéziratban lappang; 2) az 1782-ben megjelent Kovásznai Sándor által forditott Plautus Mostellariája és Terentius Andriája 1836-ban uj kiadást ért következő czimmel: Plautus Mostellariája és Terentius Andriája. Forditva Kovásznai Sándor által. Uj kiadás. Kolozsvárott 1836. Burián Pál könyvárusnál. Ezen uj kiadásnál azonban csak a boriték és czimlap uj, egyébként a régi nyomtatvány; 3) Az Androszi leány. P. Terentius Afer vigjátéka 5 felvonásban magyarra forditva. Kassán Ellinger István Cs. kir. könyvnyomtató és áros' betüivel 's költségével. 1829; 4) Székács József superintendenstől egész Terentius fordítását birjuk kéziratban, és

csak azt kivánjuk, hogy ezen irodalmi téren is tisztelt emlékü férfiu müve minél előbb napvilágot lásson. Az ide tartozó külföldi irodalmat tökéletesen megismerhetni Teuffel római irodalomtörténetéből, és Müldener Bibliotheca philologiájából, mely a Lipcsében megjelenő „Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik“ czimü folyóiratban is közölve van mint különlenyomat. Epen azért csak a következő szöveg és iskolai jegyzetes kiadásokat emlitjük föl: Plautus régibb szövegkiadásai egészen elavultak Ritschl korszakot alkotó munkája után, melyben Plautus 11 darabját adja prolegomenákkal és apparatus criticussal együtt, megjelent Bonnban 1848—1853-ig, három részben, és ujonnan átdolgozva Lipcsében 1871-ben. Fleckeisentől is megjelent 1859-ben Lipcsében 10 darab, 4 kivételével ugyanazok mint a Ritschléi. Tehát Plautus összes müveinek a tudomány mai szinvonalán álló szövegkiadásával még eddig nem birunk. Ugyan csak Fleckeisentől birjuk Terentius összes müveinek legkitünőbb szövegkiadását; megjelent Teubnernél 1874-ben. Magyarázva van Teubnernél Plautus Trinummusa, Captivije, Menaechmije és Miles gloriorusa Brix által; Weidmannál Plautus Pseudolusa, Mostellariája és Miles gloriosusa Lorenz által; Teubnernél Terentius Phormiója Dziatzkótól, Hauton Timorumenosa Wagnertől, melyet Teubner Eberling és Plahntól vett át, és Weidmannál Terentius Andriája Spengeltől.

A ministerialis tanterv Plautus Captivijét és Trinummusát, Terentius Adelphijét és Andriáját ajánlja olvasmányul. Habár Plautusnak a kijelölt két darabnál több kitünőbb vigjátéka van, m. pl. az Aulularia, Molière fösvényének mintaképe, a Miles gloriosus, Mostellaria és mindenek előtt a két igen hasonló ikertestvér egymással való folytonos fölcserélése következtében rendkivül érdekes bonyodalmu Menaechmi: költői olvasmányul még sem ajánlhatók a sok durva kifejezés miatt, ugy hogy Plautusnál a választás csak is a Captivi és Trinummus közt lehetséges. A Captivi, melyet Lessing Plautus legjobb darabjának tartott, s melynek tárgyát egy az atya házánál rabszolgaként szereplő fiu képezi, tulajdonképen nem is comoedia, hanem színmü a szó szoros értelmében. Bonyodalma komoly, csak Ergasilus parasita képviseli a comicumot. Teuffel ezt mondja róla: „Ein Rührstück ohne erotische Verwicklung und spannendes Interesse, doch mit schönen Scenen und durch die Figur des Parasiten belebt.“ A Trinummust, melyből Lessing „der Schatz“ czim alatt egy fölvonásos vigjátékot alkotott, a durvaság meglehetős mellőzésével a Menander, Philemon és Diphilus által képviselt uj attikai comoedián nyugvó római comoedia szelleme lengi át, inkább ajánlható tehát a Captivinél, már csak azért is, mivel a VIII. osztályban

tárgyalandó Schatznál a két ó- és ujkori költő szellemére vonatkozólag érdekes észrevételekre adhatna alkalmat. Brix a Trinummus jegyzetes kiadásának bevezetésében meglehetős teljességgel közli mind azt, a mi egy római, s különösen plautusi vigjáték megértéséhez szükséges. Szól legelőször is azon irodalmi jelenségekről, melyek a tulajdonképeni comoedia föllépését megelőzték, u. m. a versus Fascennini, Saturae és fabulae Attellanaeről, de elmulasztja határozottan kiemelni a görög drámának a latin irodalomba való befogadását, és a görög comoedia jellemzését, különösen az ujat, melyen a rómaiak comoediája Livius Andronicustól kezdve alapszik. Azután beszél Livius Andronicusról, Cn. Naeviusról, Plautus életéről, műveiről, a plautusi kéziratokról, metrikájáról, a római comoedia részeiről, a Trinummus tartalmáról, összehasonlitva azt Lessing Schatzjával, előadása idejéről és helyéről.

Terentiusból az Adelphi és Andria vannak kijelölve. Az Adelphi kétségen kivül Terentius legsikerültebb darabja. De a meglehetősen halaványy Andriánál minden esetre többet ér Phormio, melyben Terentius leginkább „puri sermonis amator"-nak mutatja magát, s melyről Teuffel is azt mondja: „Die Handlung ist spannend, die Charakterzeichnung manchfaltig und fein, die Ausführung lebendig und heiter." A Hauton Timorumenost is többre becsüljük az Andriánál. Eszerint az Adelphit kellene választani olvasmányul, de nincs hozzá jegyzetes kiadás, és ez tetemesen megnehezíti e vigjátéknak gymnasiumainkban való olvasását, mert e nélkül alig tudnának kellően előkészülni a tanulók. A Hauton Timorumenos és Phormio azonban meg vannak jegyzetes kiadásban és bevezetéssel, az előbbi Wagnertől, az utóbbi Dziatzkótól. Wagner bevezetésében alaposan és igen élvezetesen adja mindazt, ami a római, s különösen egy terentiusi vigjáték megértéséhez szükséges. Szól először is a versus Fescenniniről, Saturáról és fabulae Atellanaeről. Azután beszél Livius Andronicusról, Naeviusról, Plautusról, Statius Caeciliusról, Terentius életéről, művészetéről és müveiről, az uj attikai comoediáról, Terentius metrikájáról, és jellemzi röviden a Hauton Timorumenost. Brix és Wagner bevezetéseinél szárazabb ugyan, de jóval teljesebb Dziatzko bevezetése Phormióhoz, miért is ezt részletesebben akarjuk ismertetni. Legelőször a görög comoediát vázolja következőleg: A görög comoedia a tragoediával egy forrásból, t. i. Dionysius cultusából eredve — oly módon, hogy az egyik annak komoly, a másik meg vig oldalát képviselte — a mellett függetlenül fejlődött ki először is a dóroknál. Atyja a kosi születésü Epicharmus, ki eleinte Megarában, később Syracusában működött. Megaráből átment a comoedia Atticába, hol mint a

görög vigjátéknak második faja, háromféle név, t. i. az ó, közép és uj attikai comoedia neve alatt szerepel. Az ó-attikai comoedia — melynek legjelentékenyebb képviselője Aristophanes, a görögök legelső vigjáték-irója — politikai irányu, maró gúnnyal ostorozza korának félszegségeit, és versbeli technika meg oekonomia tekintetében Aeschylust és Sophoclest követi. A peloponnesusi háboru végével megszünvén minden érdekeltség a politika iránt, a comoedia is nagyon veszit politikai jellegéből, s a családi vigjáték felé közeledik, hősei politikai férfiak helyett bölcsészek, parasztok, katonák, parasiták stb. Ezen átmeneti korszak az ugynevezett közép-attikai comoedia, melynek legjelesebb képviselői Alexis, Anaxandridas, Antiphanes és Eubulos. A macedoni uralom idejében kifejlődik a harmadik, az uj attikai családi comoedia; személyei könnyelmü fiuk, hetaerák, megcsalt apák, ravasz szolgák, ebédlesik, sykophanták stb. A vers technikájára és oekonomiájára nézve Euripidest követi, karok helyett ismeretes dalokat énekelnek benne, kosmopolitikus irányu, s ép azért jut el oly könnyen Rómába. A görög comoedia után a római drámáról szól, melynek első fokát a versus Fescennini, másodikát a Saturae és harmadikát a görög drámának a római irodalomba való átültetése képezi. Első átültetője Livius Andronicus volt, ki, valamint később Naevius és Ennius, görög tragoediákat és comoediákat dolgozott át és forditott latinra. Maccius Plautus, kitől 20 darabot birunk, a rómaiak legkitünőbb vigjáték irója. Görög mintaképeit, különösen Philemont, eredeti genialitással dolgozta föl. A rómaiak második comoedia irója a carthagói Terentius, kitől 6 darabot birunk. Kortársai, különösen legnagyobb ellensége, Luscius Lanuvinus v. Lanuvius, a „poeta vetus," azzal gyanusitották őt, hogy darabjait hires barátjainak, Scipio Africanus Minornak, és C. Laeliusnak segitségével készitette. Azt is szemére vetették, hogy vigjátékait két—három görög darabból alkotta, mit a régiek contaminatiónak neveztek, sőt furtummal, azaz már egy római költő által fölhasznált görög darab ujból való fölhasználásával is vádolták. A rómaiak fölfogása szerint ugyanis egy fölhasznált vagy forditott görög darab a költő tulajdonává vált, s nem volt szabad azt még egyszer földolgozni. Költői sajátságára nézve azt kell megjegyeznünk, hogy darabjainak terve, személyeinek jellemzése, és a cselekvény indokolása átgondolt, de a sok reflexio által veszit erő, élcz, élénkség és változatosság tekintetében. Irálya a sermo urbanus mintaképe. — A római comoedia-iróknak, különösen Plautus és Terentiusnak müveire már a Kr. e. második század óta kiváló gondot forditottak a római grammatikusok: külön munkákban vitattak irodalomtörténeti és nyelvészeti kérdéseket, mint pl. Teren-

tius Varro, és megjelölték a felvonásokat, jeleneteket és személyeket. Minthogy idővel a szövegek megromlottak, már a Kr. u. első század óta foglalkodtak a grammatikusok szövegkritikával, mint pl. Valerius Probus és a későbbi császárok idejében már commentarokat is irtak, mint pl. Aelius Donatus. — Terentiust az ötödik századbeli codex Bembinusból és egy a 7. századbeli Calliopius grammatikus által eszközölt recensióból ismerjük. — Rómában csak bizonyos napokon voltak drámai előadások. Andronicus korában csak a ludi Romanin september havában, később az aprilisi Megalesián, a novemberi ludi plebein, a ludi Apollinaresen és más kivételes ünnepélyeken, milyenek pl. a ludi funebres voltak. Az előadás helye kezdetben valamely templom közelében volt, alant egy deszka állvány lévén ideiglenesen fölállitva szinpadnak, az emelkedettebb helyen meg a nép foglalván helyet. 146-ban Kr. e. épittette Nummius az első teljes, ülőhelyekkel ellátott, de csak az előadás idején át fönnálló szinházat fából, és 55-ben Kr. e. Cn. Pompeius az első állandó kőből való szinházat. Az előadások a prandiumtól a cenáig, tehát 12-től körülbelül 3-ig tartottak, melyeket a praeco hirdetett ki, de csak általánosságban, mert a tituli pronuntiatio csak közvetlenül az előadás előtt történt. A szinészek, actores, többnyire rabszolgák voltak, kiket egy szabados, a dominus gregis vagy szorosabb értelemben vett actor, vezetett. Ezekhez fordultak az ünnepélyt rendező egyének szini előadások rendezése végett, kiknek aztán a darab sikere szerint fizettek. A dominus a költőtől pénzért vette meg a darabot, s igy igen nagy befolyással lehetett annak sorsára. A szinészek számát, eltérőleg a görögöktől, a praxis szabta meg, karok nem voltak a vigjátékban, épen úgy mint az uj attikai comoediában sem, szinésznők csak később lépnek föl. A comoedia palliata cselekvényének szinhelye mindig egy görög város, többnyire maga Athenae volt, a háttérben 3 egyszerü házzal, az előtérben egy utczával, mely a nézőtérről tekintve jobbra a Forumra, balra a kikötőhöz vezetett. — A római vigjáték legszokottabb versmértéke a senarius iambicus, azután a septenarius iambicus és trochaicus. A lyrai metrumhoz tartoznak a ritkábban előforduló octonarius iambicus és trochaicus meg a tetrameter bacchius és creticus. Az előadás módját tekintve a jelenetek háromfélék : 1. a lyrai metrummal birókat zenekiséret mellett recitative énekelték, 2. a septenarius iambicusokat és a trochaicusokat zenekiséret mellett melodramatikusan szavallták, 3. a senariusokat egyszerüen beszélték. A két első előadási módot canticumnak, a harmadikat diverbiumnak nevezték. Az előadás kezdetét is zene előzte meg, melyet többnyire rabszolgák szerzettek, valamint az egyes fölvonások között

levő szüneteket is zene töltötte ki. Hangszerül a kettős fuvola szolgált, melynek következő négy faja volt : tibiae, pares, impares, sarranae és duae dextrae. A lyrai canticumot azonban már Livius Andronicus óta egy külön a fuvolás közelében fölállitott énekes adta elő, mig a szinész taglejtéssel kisérte. Csak a jelenetek voltak pontosan kiszabva. A fölvonások beosztását a dominus gregis tetszése szerint változtathatta. Terentius prosodiájára és nyelvére vonatkozólag röviden a következőket lehet megjegyezni : 1. a szó végén álló hosszu hangzók gyakran megrövidülnek ; 2. némely mássalhangzók, milyenek : m, s, n, r, d, t, st és c nem vétetnek figyelembe prosodiai szempontból, különösen ha a szók végén állanak ; 3. a versbeli hangsuly kétféleképen gyakorolt hatást a szótagok mennyiségére : a) az iambikus szó gyakran pyrrhichiussá rövidül, ha utolsó szótaga thesisben áll, pl. dŏmī e. h. dŏmi, sĭbĭ e. sĭbi ; b) a szó második, hosszu szótaga megrövidül, ha a harmadik szótagon van a hangsuly, és az első szótag rövid, pl. senĕctútem, volŭntáte stb. Mint érdekes jelenséget jegyezzük meg, hogy a középkori német metrikában megforditva a quantitas volt szintén kétféleképen befolyással a versbeli hangsulyra : a) ha a főhangsulyos szótag hosszú, akkor a mellékhangsuly a következő szótagon van, pl. heîligste, b) ha a főhangsulyos szótag rövid, akkor a mellékhangsuly a harmadik szótagon van, pl. ságetèn, jágendè (lásd Heinrich Deutsche Verslehre 4. §.). 4. Sok szóban a magánhangzók a fejlődés régibb fokát mutatják, igy áll o u helyett, pl. servos e h. servus, néha megforditva u o helyett, pl. adulescens e. h. adolescens ; uo ue helyett, pl. voster e. h. vester, vorto e. h. verto ; u e helyett a gerundium és gerundivumokban ; u i helyett pl. optumus e. h. optimus. Nincs fölemlitve az au o-vá, és később u-vá való átváltozása, mint pl. Phormio 44 sorában defrudans e. h. defraudans ; 5. a mássalhangzóknál megjegyzendő az, hogy a későbbi cu helyett quo fordul elő pl. quoius, quoi, quom e. h. cuius, cui, cum, és hogy az assimilatio sokszor elmarad.

Ime ez Dziatzko Terentius Phormiájához irt igen tanulságos bevezetésének rövid tartalma. A szövegre vonatkozó jegyzetei is kitünőek, ugy hogy egy erélyes és lelkiismeretes tanár e könyvet adva a fiuk kezébe, képes volna valódi eredményt fölmutatni a római comoedia-irók olvasásában.

Dr. Pecz Vilmos.